

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ANTRONİM LƏRİN TƏDQIQI TARIXI

Antroponimlər xalqın dilini, etnoqrafiyasını, tarixini, psixologiyasını yaşadan onomastik vahidlərdən biridir. Bütün dövrlərdə insanlar şəxsi adlara malik olmuşlar. Şəxsi ad, ayrıca götürülmüş insanla ünsiyyətə girmək və onun haqqında başqaları ilə söhbət apara bilmək üçün onu fərdi qaydada göstərməyə, nişan verməyə xidmət edən xüsusi sözdür.

Ən qədim zamanlardan hər xalqın özünəməxsus adqoyma ənənələri olub. Hər bir xalqın adlandırma sisteminin spesifik xüsusiyyətləri olduğu kimi qədim türklər də belə xüsusiyyətlərə malikdir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və türk dillərinə aid olan bir sıra başqa abidələr türk dillərində tarixin ibtidai dövrlərindən şəxs adlarının mövcud olmasına sübutdur. Bu qaynaqlar türk xalqlarında şəxslərin adlandırılmasına və həmin adların qorunub saxlanılmasına son dərəcə əhəmiyyətli məsələ kimi baxıldığını göstərir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, coğrafiyası, tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası, mənəvi-millət dəyərləri, adət-ənənələri və digər sahələrini əhatə edən ən mükəmməl abidədir, türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəridir. “Divan” XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən 1072-1074-cü illər arasında yazılmışdır. Əsərin yazılmasında əsas məqsəd ərəblərə türk dilini öyrətmək və bununla yanaşı türk dilinin yayılmasını təmin etmək olmuşdur. “Divan”ın zamanəmizə yalnızca bir nüsxəsi gəlib çatmışdır. XX əsrin əvvəllərində İstanbulda Əli Əmiri Əfəndi adlı şəxs bu kitabı bazardan almış, daha sonra əsəri ərəb əlifbasında ilk dəfə olaraq 1917-1919-cu illərdə Kilisli Rüşət üç cildə nəşr etdirmişdir. Üzü 1266-cı ildə köçürülən bu əsər hal-hazırda İstanbul Millət Kitabxanasında saxlanılır. Daha sonra “Divan” 1939-1941-ci illərdə Bəsim Atalay tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək nəşr olunur. Karl Brokkelman əsəri 1928-ci ildə Avropada ilk dəfə çap etdirmişdir. “Divan” 60-cı illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən Özbəkistanda, 80-ci illərdə uyğur dilində Çində, ingilis dilində Amerikada, 90-cı illərin sonlarında qazax dilində Qazaxıstanda nəşr edilmişdir. Əsəri 1933-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başlayan Xəlil Səid Xocayev 1937-ci ildə həbs olunduğuna görə tamamlaya bilməmişdir. Beləliklə, uzun müddətdən sonra əsər 2006-cı ildə Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilinə nəşr və tərcümə edilir.

XI əsrin məşhur alimi Mahmud Kaşğarının əsərinin onomastik leksikası kifayət qədər zəngindir. Bu əsər əsasında qədim türk onomastikasının tədqiq olunması türk onomastikasının kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buradakı onomastik vahidlərin böyük bir qismini antroponimlər təşkil edir. Abidədə istifadə olunan antroponimlər türk dillərinin tarixi onomastikasının öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən böyük dəyərə malikdir. Bu o deməkdir ki, türk dillərində adların yaranmasını və inkişafını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri Kaşğarının “Divan”ıdır.

Ümumiyyətlə, antroponimlərin elmi nöqtəyi-nəzərdən tədqiqi cəhdinə ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində rast gəlinir. Hesablamalara görə “Divan”da işlənən şəxs adlarının sayı 110-dur. Bunlardan çoxluq təşkil edən kişi adlarıdır: Bəgi [8, s. 215], Burslan [8, s. 362], Barsğan [8, s. 362], Boluç [6, s. 364] və s. Qadın adlarına yalnız 4-5 dəfə rast gəlmək mümkündür: Kümüş [6, s. 373], Altun Tarum [6, s. 395], Kaz [6, s. 150] və s. Kaşğari adları göstərdikdən sonra qarşısında kişi və ya qadın adı olduğunu, həmin adların mənasını, tarixini nümunələrlə birlikdə qeyd edir. Bir neçə antroponimə nəzər yetirək: Yağan-fil (iki dilin-türkcə və türkməncə-birində) Yağan Tegin şəxs adı kimi işlədilir [8, s. 33]; Kümüş-qadın adı [6, s. 373]; Xəmir Təkin-Atamız türk ellərini Salmanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir [6, s. 173]; Çuğlan-karluq boyunun böyüklərinin birinin adlarından [6, s. 435].

Kaşğarının “Divan”ındakı onomastik vahidlərin tədqiqatına XX əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır. Bu mövzuya ilk müraciət edən tədqiqatçılardan biri V.Bartold olmuşdur. V.Bartold “Divan”dakı adlarla bağlı olan bir sıra fikirlərə tənqidi münasibət bildirmişdir. Bir fikri nəzərdən keçirək. “Divan”a nəzər salsaq, görürük ki, Kaşğari “Köl Bilgə xan” antroponiminə “kamalı göl kimi xan” kimi izahat verir. “Uyğur xanına Köl Bilgə xan ləqəbi verilir, çünki kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir” [6, s. 423]. V.Bartold isə bu antroponimə fərqli münasibət göstərərək bu sözün kür, yəni mətin leksemının variantı olduğunu göstərmişdir [14, s. 82-83].

Mahmud Kaşğarının “Divan”ını ərəb dilindən türk dilinə tərcümə edən Bəsim Atalay qədim türk antroponimlərini araşdıran alimlər sırasındadır. Onun 1935-ci ildə çap olunmuş “Türk Böyükleri və ya türk adları” adlı əsəri mövcuddur ki, burada xeyli şəxs adı tədqiq edilmişdir. Bəsim Atalay kitabda Mahmud Kaşğarının “Divan”ından, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, “Tərcümeyi-şəcəreyi-türki” və s. bu kimi əsərlərdən istifadə etmişdir [1].

Şakir Ülkütaşır adlı türk alimi Mahmud Kaşğari barəsində yazdığı kitabında həm Kaşğarının həyatı, həm elmi fəaliyyəti, həm də “Divan”ı haqqında məlumatlar toplamışdır. Kitabın “Divanü lüğatdakı özəl adlar” adlanan başlıqda abidədəki antroponimlər haqqında bir sıra məlumatlar vermişdir. Şakir Ülkütaşırın “Terken xatun” antroponimi barədə qeydinə diqqət edək: “Bu gün bir xüsusi isim olaraq Türkan biçimində olan bu sözün doğrusu Terkendir. Mənası: Hakim, hökmdar mülükə deməkdir. Bu söz daha çox bir titül ifadə edir. Qədim türk adətlərinə görə saraylarda sultanların əsl adları söylənməyib, Ağace, Terken, Xatun kimi sadəcə titulları işlədilir” [13, s. 18].

“Divan”dakı onomastik leksika qazax alimi V.Maxpirov tərəfindən də tədqiq olunmuşdur. Maxpirova qədər bir çox alimlərin M.Kaşğarının “Divan”ındakı onomastik vahidləri araşdırmasına baxmayaraq bu mövzunu ilk dəfə dəqiq və sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edən V.Maxpirov olmuşdur. O, “Divan”da işlənən 105 antroponim və 72 etnonimi ilk olaraq tədqiqatə cəb edib. V.Maxpirovun qədim türk dilində işlənən onomastik vahidlərdən bəhs edən iki kitabı mövcuddur.

⁷² Bakı Dövlət Universiteti magistrant. aykahuseynova2309@gmail.com

Bunlardan birincisi 1990-cı ildə Alma-Ata şəhərində çap olunan “Qədim türk onomastikası” adlanan kitabdır. Müəllif bu kitabda qədim türk onomastikası adı altında yalnız “Divan”dakı onomastikadan bəhs etmişdir. İkinci kitabı “Qədim əcdadların adları” adlanır. Bu kitab giriş və dörd fəsildən ibarətdir. 3-cü fəsildə V.Maxpirov qədim türk antroponimlərindən bəhs edilir. V.Maxpirovun Mahmud Kaşğarının “Divan”ında xüsusi adların tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasında (Alma-Ata, 1980) da antroponimlər əsas mövzu olaraq götürülmüşdür. Müəllif burada əsas mənbə kimi S. Mütəllibov və Bəsim Atalay tərəfindən çap olunan nəşrlərindən istifadə etmişdir. V.Maxpirov bu tədqiqat əsərində “Divan”dakı 105 antroponimi, 72 etnonim və 115 toponimi tədqiq etmiş, hər birinin qrammatik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [11, s. 331]. “Divanü lüğət-it-türk”dəki antroponimlərin mənşəyindən yazan müəllif buradakı adları “Manas” və “Qutadqu bilig” əsərləri ilə müqayisə edir. Göstərir ki, “Qutadqu bilig”də 32 antroponimdən 21-i ərəb-fars mənşəli olmasına baxmayaraq, “Divan”da antroponimlərin çoxu türk mənşəli olması ilə fərqlənir [11, s. 333].

“Divan”dakı antroponimləri araşdıran tədqiqatçılardan biri Cahid İsmayıloğludur. Onun əsəri “XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk əsəri əsasında) adlanır. Monoqrafiya 2008-ci ildə çapdan çıxmışdır. İki böyük fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyada Kaşğarının əsərindəki onomastik vahidlər dilçiliyimizdə ilkin olaraq sistemli formada tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Monoqrafiyada XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikasının dərin elmi təhlili verilir, həmin dövrün şəxs, yer və tayfa adları Kaşğarının “Divan”ındakı faktlar əsasında tədqiqatə cəlb edilir, bu haqda dəyərli fikirlər söylənilir. Cahid İsmayıloğlu sözə Mahmud Kaşğaridən başlasa da, əsərin məzmunu təkcə Kaşğarının “Divan”ı ilə yekunlaşmır. Burada müəllif qədim türk yazılı abidələrinə, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilig” əsərinə, “Oğuznamələr”ə də nəzər salmışdır. Əsərdə antroponimlərlə yanaşı etnonimlərdən və toponimlərdən söz açılır.

Cahid İsmayıloğlu monoqrafiyanın birinci fəslini “Tarixi antroponimik və etnonimik leksika” adlandırmışdır. Bu fəsil 6 yarımfəsilə bölünür, yarımfəsillərin ilk 4-ündə antroponimlərdən bəhs olunur: 1) antroponimlərin mənşəyi; 2) antroponimlərin morfoloji və sintaktik quruluşu; 3) “Divan”dakı antroponimlərin leksik-semantik tipləri; 4) “Divan”da ləqəblər.

Antroponimlərin mənşəyindən söz açan müəllif “Divan”dakı antroponimləri mənşəcə ümumtürk mənşəli, ərəb mənşəli, fars mənşəli və Çin mənşəli antroponimlər adı altında tədqiq etmişdir. Müəllif kitabın bəzi hissələrində özündən əvvəlki tədqiqatçıların əsərdəki adların mənşəyindən söhbət açarkən türk mənşəli antroponimlərə az diqqət yetirdiklərini qeyd edir. Bu səbəbdən Cahid İsmayıloğlu türk mənşəli antroponimlərə xüsusi yer ayırmışdır. “Divan”dakı türk mənşəli antroponimlər çox olduğu halda, bəzi tədqiqatçılar ərəb və fars mənşəli antroponimləri nədənsə ön plana çəkmiş, “Divan”dakı çoxsaylı türk mənşəli antroponimləri, demək olar ki, təhlil etməmiş, Əlsəkəndər, Ali, Karun, İsa, Muhəmməd, Mustafa, Yusif, Loğman tipli şəxs adlarının Yaxın Şərq ədəbiyyatında poetik vasitə kimi işləndiyini göstərmişdir [3, s. 49].

Monoqrafiyanın sonunda “Divanü lüğət-it-türk”dəki onomastik leksikanın lüğəti verilmişdir.

Antroponimlərin öyrənilməsi üzrə görkəmli alim Əzizxan Tanrıverdi “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” kitabında da bu mövzuya toxunulmuşdur. Əzizxan Tanrıverdi bu əsərdə müxtəlif əsərlərdə-Orxon-Yenisey abidələri, “Dədə Qorqud kitabı”, “Manas” dastanı, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu-bilig” poeması, “Alpamış” dastanı, erməni hərfləri ilə yazılmış polovest mətnləri, “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis” adlı sənədində işlənmiş şəxs adlarını seçmiş, bu adların linqvistik baxımdan izahını vermişdir. Müəllif bu əsərlərdə işlənmiş şəxs adlarını ilə “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən adları arasında müqayisələr aparmışdır.

Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə öz prizmasından yanaşan Ə.Tanrıverdi Kaşğarını türk antroponimikasının banisi hesab edir. “Türkologiyada türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” (1072-1074) əsəri ilə başlanır. Bu ensiklopedik əsərdə şəxs adlarının təhlil süzgecindən keçirilməsi də diqqətdən yayınmamışdır. Belə ki, müəllif təkcə şəxs adlarını yox, həm də apelyativləri atalar sözləri və şeir parçaları tərkibində təqdim edərkən onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, apelyativlərin antroponimə çevrilmə səbəbləri və sosiallığını geniş müstəvidə şərh edir. Maraqlıdır ki, bu cür araşdırmalara müasir türk antroponimiyasında az təsadüf olunur” [12, s. 9]. Ə.Tanrıverdi “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki şəxs adlarını Orxon-Yenisey abidələrindəki şəxs adları ilə müqayisə etməklə yanaşı, həm də müasir dildəki antroponimlərlə müqayisə etmişdir. Kitabın “Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində antroponimlər” adlanan 11-ci fəslin başlanğıcında müəllif bu əsərdə işlənən antroponimlərlə bağlı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq hələ də problemlər olduğunu qeyd edir [11, s. 328]. Bu səbəbdən Ə.Tanrıverdi “Divanü lüğət-it-türk”dəki antroponimləri bu istiqamətlər üzrə tədqiq edir:

1. “Divan”dakı antroponimlərin tədqiq tarixi;
2. Mahmud Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi;
3. “Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”dəki sözlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunması;
4. “Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”də işlənən etnonim və antroponimlərin oxşarlığı;
5. “Divan” və Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin müqayisəsi;
6. “Divan”da antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlər;
7. “Divan”da işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları;
8. “Divan”da işlənən antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər [11, s.328]

M.Kaşğarının “Divan”ında yer alan antroponimlərdən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də Əbülfəz Quliyevdir. Müəllifin “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” adlı doktorluq dissertasiyasında “Divan”ın onomastikasının daxilində antroponimlərdən də söz açılmışdır. Burada həm də Kaşğari “Divan”ının tədqiq tarixi məsələsi ön

plana çəkilir. Bundan əlavə müəllifin türkçə yazdığı “Divanü lüğət-it-türk”dəki kişi adları üzərinə” adlı məqaləsi vardır. Məqalənin sonunda şəxs adlarının lüğəti verilmişdir [2].

Mahmud Kaşğarının əsərində XI əsrin xarakterini özündə əks etdirən şəxs adları, titullar, ləqəblər və s. yer alır. Bu əsərlə Mahmud Kaşğari yaşadığı mühitin şəxs adları, həmin adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı lakonik məlumatlar verir. Beləliklə, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk əsəri tarixi onomastik leksikanın toplandığı böyük bir sərəvətdir. Əsərin üzərində alimlər nə qədər tədqiqat aparsalar da, kifayət etməz. Bəsim Atalay vurğulayır ki, bu “Divan”ın üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər tədqiqat aparan yeni bir cövhər əldə edəcək. Xüsusən də, şəxs və ərazi adları ayrıca bir tədqiqat tələb edir, araşdırıcısını gözləyir” [6, s. 32]. “Divan”dakı şəxs adlarının tədqiqi həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin yaşayış və təfəkkür tərzini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, türk dünyasının möhtəşəm mənəvi sərəvətlərindən olan “Divanü lüğət-it-türk” əsəri çoxsaylı tədqiqatçılar tərəfindən sevilərək öyrənilir, geniş şəkildə tədqiq olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalay Besim. Türk Büyükləri veya Türk Adları. İstanbul. Devlet Basımevi, 1935, 137 s.
2. Dr. Ebülfez Kulu Amanoğlu. “Divanü lüğət-it-türk” dəki Kişi Adları üzərinə. A.Ü. Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 15, Erzurum, 2000
3. İsmayılqulu Cahid. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı: Elm, 2008, 231 s.
4. İsmayılqulu Cahid. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında onomastik terminlər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2007, s. 159-164
5. İsmayılqulu Cahid. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində antroponimik leksikanın ümumi mənzərəsi. AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları (Материалы). II hissə, -Bakı: Elm, 2007, s. 218-219
6. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
7. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.
8. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.
9. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. 4 cildə. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 752 s.
10. Quliyev Əbülfəz. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə. Bakı: Elm, 2001, 127 s.
11. Tənnirverdi.Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı. Nurlan, 2009, 444 s.
12. Tənnirverdi.Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi. Bakı. 2012, 215 s.
13. Ülkütaşır Ş. M. Büyük Türk Dileci Kaşğari Mahmud, Ankara, 1972
14. Бартолд В.В. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1968, т. V, М., Наука, 1970
15. Махпиров В. Совсегбенные в «Дивану лугат-ит-турку» Махмуда Кашгарского. АКД., Алма-ата, 1980.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, tədqiq, antroponimlər, orta əsrlər, tarix

Keywords: Mahmud Kashgari, research, anthroponyms, Middle Ages, history

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, исследование, антропонимы, средневековье, история

“Divanü lüğət-it-türk” əsərində antroponimlərin tədqiqi tarixi

Xülasə

Məqələdə göstərilir ki, dilçilikdə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin xüsusi yeri vardır. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında XI əsrin xarakteristikasını özündə əks etdirən antroponimlər yer alır. “Divan”da Mahmud Kaşğari yaşadığı mühitin şəxs adları, həmin adların leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı lakonik məlumatlar verir. Burada orta əsrlər abidəsi olan “Divanü lüğət-it-türk”də işlənən antroponimlər tədqiqata cəlb edilmiş, “Divan”da işlənən antroponimlərin tədqiq tarixi araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən bu sözlərin abidənin dilində işlənmə sayı müəyyənləşdirilmiş, onların mənşəyi göstərilmişdir.

History of research of anthroponyms in "Divanu lugat-it-turk"

Summary

The article shows that Mahmud Kashgari's "Divanu lugat-it-turk" has a special place in linguistics. Mahmud Kashgari's "Divan" contains anthroponyms that reflect the characteristics of the 11th century. In "Divan" Mahmud Kashgari gives laconic information about the personal names of the environment in which he lives, the lexical and semantic features of those names. The anthroponyms used in the medieval monument "Divanu lugat-it-turk" are involved in the research here, the history of research of the anthroponyms used in "Divan" is studied. Researchers have determined the number of uses of these words in the language of the monument, indicating their origin.

История исследования антропонимов в «Дивану лугат-ит-турку»

Резюме

В статье показано, что «Дивану лугат-ит-турку» Махмуда Кашгари занимает особое место в языкознании. «Диван» Махмуда Кашгари содержит антропонимы, отражающие особенности XI века. В «Диване» Махмуд Кашгари дает лаконичные сведения о личных именах среды, в которой он живет, о лексических и семантических особенностях этих имен. Здесь были изучены антропонимы, использованные в средневековом памятнике «Дивану лугат-ит-турку», изучена история исследования антропонимов, использованных в «Диване». Исследователи определили количество употреблений этих слов в языке памятника, что указывает на их происхождение.

RƏYÇİ: prof. E.Əzizov